

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ

Η ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ ΚΙΤΙΕΑ

*Δημήτρης Μ. Δακρότσης
Διδάκτωρ φιλοσοφίας, Μεταδιδακτορικός ερευνητής ΕΚΠΑ*

Στο ερώτημα αν η εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους θα μπορούσε να ήταν διαφορετική, η απάντηση είναι κατηγορηματικά αρνητική. Ο άνθρωπος έχει εξελιχθεί διαμέσου της φυσικής επιλογής, γεγονός που καθιστά την πορεία του συγκεκριμένη. Για να μείνουμε στο πνεύμα των όρων, εξέλιξη διαμέσου της φυσικής επιλογής σημαίνει προσαρμογή: το ότι ένα είδος εξελίσσεται, σημαίνει ότι προσαρμόζεται στο φυσικό περιβάλλον διαμέσου μίας διαδικασίας που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε οργανωμένη τυχαιότητα. Ανατρέχοντας στη δαρβινική θεωρία παρατηρούμε ότι όλα τα είδη είναι μηχανές επιβίωσης, δηλαδή οργανισμοί προγραμματισμένοι να προσαρμόζονται στο περιβάλλον προκειμένου να διαφυλάσσουν τα δομικά τους πρωτογενή βιολογικά στοιχεία, τα γονίδια.

Παρατηρώντας τη φύση διαπιστώνουμε ότι ένα είδος που εξελίσσεται προσαρμόζεται και να ανα-προσαρμόζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του περιβάλλοντός του. Αυτό σημαίνει ότι κάθε είδος μπορεί να τεθεί εκτός φυσικής επιλογής αν πάψει να εξυπηρετεί τις ανάγκες αυτές· στην περίπτωση αυτή λέμε ότι το είδος ολοκληρώνει τον βιολογικό του κύκλο. Η φύση δηλαδή απορρίπτει τα είδη που δεν επιδέχονται προσαρμοστικότητα ή που ο ρυθμός προσαρμοστικότητάς τους είναι αντίστροφα ανάλογος προς τις ανάγκες των ισορροπιών, ενώ τελειοποιεί τα είδη που μπορούν να προσαρμοστούν στις μεταβολές της. Το γεγονός ωστόσο, ότι η φύση βρίσκεται σε διαρκή κίνηση καθιστά τον σκοπό αυτό προσωρινό: η τελειότητα, στη φύση, δεν είναι μέγεθος σταθερό, αλλά μεταβλητό που εξαρτάται από τις συνθήκες της στιγμής. Σταθερή λοιπόν στη φύση δεν είναι η τελειότητα, αλλά η αναζητήσή της. Το τι συμβαίνει στην περίπτωση του ανθρώπου, ως είδους προσανατολισμένο στην τελειότητα όχι βιολογικά, αλλά βουλητικά-ηθικά είναι ερώτημα το οποίο αν και έχει απαντηθεί από τη σύγχρονη επιστήμη, εντούτοις η μακροχρόνια παρουσία του στον πυρήνα των υπαρξιακών ερωτημάτων, τα οποία άπτονται της σφαίρας των πολιτισμικών συστημάτων το θέτει πάντοτε στο προσκήνιο του παρόντος. Γιατί;

Το γεγονός ότι ο άνθρωπος μπορεί να παρατηρεί το περιβάλλον του αλλά και ταυτόχρονα να μπορεί ο ίδιος να καθίσταται αντικείμενο αυτής της παρατήρησης αποτελεί απόρροια μίας ειδικής βιολογικής λειτουργίας του, της νόησης. Η νόηση βρίσκεται εγκατεστημένη στην περιοχή ενός εξαιρετικά πολύπλοκου-αυτόνομου κεντρικού νευρικού συστήματος, το οποίο ελέγχει όλες τις περιφερειακές

λειτουργίες: άκρα, στόμα, γλώσσα, ζωτικά όργανα είναι προσαρμοσμένα στις βιολογικές ανάγκες και προγραμματισμένα να λειτουργούν προς όφελος ενός και μόνο σκοπού: της διατήρησης του είδους. Η παραδοχή ότι η νοητική λειτουργία καθιστά τον άνθρωπο εξελικτικά ανώτερο, εκπορεύεται κυρίως από την ανάγκη σύνδεσης των αρχών του νου με μία βαθύτερη υπαρξιακή κατάσταση. Και πώς εκδηλώνεται αυτή η ανάγκη;

Συνέπεια της νοητικής λειτουργίας μας σε επίπεδο συνύπαρξης είναι η δημιουργία κοινωνικών συστημάτων, δηλαδή οργανωμένων ομάδων, σύμφωνα με τους κανόνες της λογικής και της ηθικής. Στο περιβάλλον αυτό γεννιέται ο πολιτισμός, δηλαδή η εκλέπτυνση του τρόπου προσαρμογής των βιολογικών ορμών, σύμφωνα με αισθητικές και σκοποθετικές επιδιώξεις: τα υπαρξιακά ερωτήματα του σκεπτόμενου ανθρώπου βρίσκουν διέξοδο διαμέσου της αισθητικής εποπτείας και των λογικών σκοπών, ενώ οι συμπεριφορές του περιχαρακώνονται από σχέσεις αξιών, δηλαδή κανόνων, οι οποίοι περιορίζουν τις ζωτικές του ορμές προστατεύοντας τα συμφέροντα τις ομάδας. Ακριβώς εδώ αναδεικνύεται η αρετή, ως υπέρτατη ηθική αξία, τελειοποίηση ή ιδανική σχέση του μεμονωμένου ανθρώπου με την ομάδα. Πώς όμως ο πολιτισμένος άνθρωπος εξιδανικεύει τη θέση του σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον;

Η διαδικασία εξέλιξης των βιολογικών δομών του ανθρώπου ξεκίνησε πριν από την εποχή του Κατώτερου Πλειστόκαινου και ολοκληρώθηκε σχεδόν, κατά τη Μέση Παλαιολιθική εποχή. Από τότε έως σήμερα, ο άνθρωπος θεωρεί τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης σταθερές και μόνιμες. Ιστορικά δε, ο άνθρωπος, χρησιμοποιεί τη λογική και τα αποτελέσματά της, τις εμπειρίες, ως κριτήρια κατανόησης των φυσικών φαινομένων: μεταφέροντας τις παρατηρήσεις του τρόπου λειτουργίας της δικής του νοητότητας στο περιβάλλον, ο άνθρωπος επεξηγεί τα φαινόμενα εκλογικεύοντάς τα· και αντίστροφα: πειραματιζόμενος επάνω στις μεταβολές των φυσικών φαινομένων, διατυπώνει αρχές γύρω από τον τρόπο λειτουργίας του νου. Τα αποτελέσματα της λογικής προς την αποκάλυψη της λειτουργίας των φυσικών μηχανισμών στην πορεία τις ιστορίας του, ο άνθρωπος ονομάζει πρόοδο. Η πρόοδος επομένως, ως έννοια πολιτισμική αποτελεί εκδήλωση σκόπιμων παρεμβάσεων του νου στο φυσικό περιβάλλον· τα δε αποτελέσματα της προόδου αποκαλούνται έργα: είτε διανοητικά, είτε αισθητικά, είτε ηθικά, τα έργα δεν είναι παρά αποτελέσματα σκόπιμων παρεμβάσεων του ανθρώπου στη φύση, δηλαδή πράξεων. Είναι επομένως για τον νου, ο κόσμος των φυσικών φαινομένων, ευκαιρία για προβολή και αναπαράσταση του κλειστού του κόσμου, σε ό,τι ονομάζουμε κόσμο της καθολικά αναγνωρισμένης αισθητής πραγματικότητας: διαμέσου του κόσμου των αισθήσεων, η νοητότητα προσλαμβάνεται από τους μεμονωμένους ανθρώπους ως αισθητική εποπτεία, δηλαδή ως ατομικά επιβεβαιωμένη γνώση, για να επιστρέψει και πάλι στην αφετηρία της, ως επιβεβαιωμένη αισθητικο-λογική γνώση. Αυτή είναι η αναπαράσταση του κόσμου της νοητότητας στο περιβάλλον της αισθητής πραγματικότητας: διαλεκτική σχέση μεταξύ ατομικότητας και καθολικότητας και αντίστροφα, με κέντρο τον νου. Και ποια λειτουργία ενεργοποιεί τον αισθητικό και λογικό νου, να μετατρέπει την αλληλεπίδραση μεταξύ των φυσικών φαινομένων σε γνώση;

Κινούν αίτιο της αισθητικής και της λογικής είναι η βούληση, η ειδική κατηγορία του νου που ωθεί όπως είπαμε τον άνθρωπο σε σκόπιμες πράξεις. Για τον

λόγο αυτό, ο δρόμος της γνώσης, της προόδου, έχει προσλάβει κύρος καθολικής αξίας, δηλαδή ηθικής. Συνεπώς οι αρχές του νου, ως κριτήριο ερμηνείας της πραγματικότητας -θα έλεγε ο Πλάτων- είναι εξαρτημένες από την εικόνα που έχουμε εμείς για αυτές. Ο δε νους μας, είναι δέσμιος αυτών των εικόνων, οι οποίες δεν είναι παρά είδωλα της νοητότητας στον κόσμο των αισθήσεων. Είναι ωστόσο πράγματι, ο νους, παραγωγός σταθερών και μόνιμων συμπερασμάτων;

Οι φυσικοί νόμοι, ως είδωλα των αρχών του νου, αφορούν σε μία εξιδανικευμένη κατάσταση· και εξηγούμαι: η φύση επιζητά σταθερότητα και μονιμότητα ως κίνηση και όχι ως ακινησία: είναι άλλο η σταθερότητα διαμέσου της εξισορρόπησης και άλλο η σταθερότητα διαμέσου της αδράνειας. Εδώ θα επικαλεστώ τον συλλογισμό του Κύπριου φιλοσόφου και ιδρυτή τη Στοάς, Ζήνωνα Κιτιέα. Ο Ζήνων προσέγγισε το πρόβλημα της γνώσης σύμφωνα με τις αρχές της Λογικής: ο διασκεπτικός νους, σύμφωνα με τον Ζήνωνα, προσλαμβάνει το υλικό της πραγματικότητας, τις εικόνες διαμέσου των αισθητηριακών οργάνων, και στη συνέχεια προωθεί αυτό το υλικό στο *ηγεμονικόν*, το μέρος της ψυχής όπου οι εικόνες μετατρέπονται σε προτάσεις. Και ποιο είναι το ειδοποιό χαρακτηριστικό αυτής της μετατροπής, το σημείο διαχωρισμού των αδιάφορων για τον νου εισερχόμενων πληροφοριών από τις εικόνες που κρίνονται άξιες να μετατραπούν σε γνώσεις; 'Ό,τι μετατρέπει τις εικόνες σε γνώσεις είναι η φαντασία, η οποία ενεργοποιείται από το ηγεμονικόν. Το δε ηγεμονικόν κρίνει εάν η φαντασία είναι *καταληπτική*, δηλαδή άξια να μετατραπεί σε γνώση ή *μη καταληπτική*. Το αποτέλεσμα της νοητικής επεξεργασίας του νου είναι ό,τι καλούμε εννοιολογική γνώση: ο διασκεπτικός νους προσλαμβάνει τα δεδομένα των αισθήσεων, τα επεξεργάζεται και διαμορφώνει εμπειρίες.

Το ότι ο άνθρωπος θεωρεί το είδος του κορύφωση φυσικής εξέλιξης, για να επανέλθουμε στο ερώτημα εάν ο νους είναι παραγωγός σταθερών και μόνιμων συμπερασμάτων, αντίκειται στην αρχή της κίνησης. Ας σταθούμε λίγο σε αυτό το σημείο: το ηγεμονικόν, η λογική δραστηριότητα, κινείται από την φαντασία, την αισθητική δραστηριότητα. Τα δε χαρακτηριστικά των εννοιών, οι εμπειρίες, δεν έχουν άλλο κριτήριο επιβεβαίωσης, παρά μόνον την πάγια αρχή επιβεβαίωσης της εγκυρότητάς τους, δηλαδή το ηγεμονικόν. Στη βάση των επιβεβαιωμένων αρχών του ηγεμονικού έχουν αναπτυχθεί θεωρίες, οι οποίες έχουν εξισώσει αυθαίρετα το γεγονός της εμφάνισης και της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους με την κορύφωση και ολοκλήρωση μίας προγραμματισμένης φυσικής και ταυτόχρονα ηθικής πορείας προς την τελείωση, δηλαδή ενός σκοπού. Ακολουθώντας κατά έναν τρόπο την επιχειρηματολογία της αριστοτελικής εντελέχειας, οι θεωρίες αυτές υποστηρίζουν ότι είδος έλλογο, σημαίνει είδος τέλειο, δηλαδή είδος σταθερά και μόνιμα κυρίαρχο. Και ποια είναι τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός κυρίαρχου είδους σύμφωνα με τις αρχές της παρατήρησης;

Κυρίαρχο μπορεί να χαρακτηριστεί το είδος, που εξαιτίας κάποιας φυσικής του ιδιαιτερότητας μπορεί να επιβάλλεται στο περιβάλλον ασκώντας έλεγχο στους πόρους. Ο έλεγχος αυτός εκδηλώνεται ως ζωτική παρόρμηση. Χωρίς αμφιβολία, η φύση, διαμέσου των επιθετικών ειδών, κατά διαστήματα ελέγχει την αναπαραγωγή -επομένως και τη φυσική πορεία- των πιο αδύναμων ειδών. Είναι ωστόσο τα επιθετικά είδη μόνιμα κυρίαρχα; Ξεκαθαρίζοντας ότι μιλάμε για είδη και όχι για μεμονωμένα όντα, απαντούμε ότι τις περισσότερες φορές η παρουσία των

επιθετικών ειδών είναι περισσότερο εφήμερη σε σχέση με την παρουσία των πιο αδύναμων. Υπάρχει μακρύς κατάλογος επιθετικών ειδών που έχουν αφανιστεί εξαιτίας της εξάντλησης βιολογικών πόρων που τα ίδια προκάλεσαν. Ακριβώς έτσι λειτουργεί τροφικά η φυσική αλυσίδα: όταν τα επιθετικά είδη αυξάνονται, οι διαθέσιμοι πόροι - στην προκειμένη περίπτωση τα πιο αδύναμα είδη- μειώνονται· όσο όμως και να μειωθούν, τα πιο αδύναμα είδη είναι επικρατέστερα, προκειμένου να αντισταθμίζονται οι απώλειές τους από την ζωτική παρόρμηση των ισχυρότερων ειδών. Και αντίστροφα: νέα επιθετικά είδη εμφανίζονται -ή μετατρέπονται σε τέτοια κάποια πιο αδύναμα είδη- όταν τα πιο αδύναμα είδη αυξάνονται τόσο, ώστε να γίνονται απειλητικά για την ισορροπία των φυσικών πόρων. Έτσι μηχανικά και όχι συνειδητά, αυτο-προστατεύεται και αυτο-διατηρείται το φυσικό περιβάλλον. Τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση του ανθρώπου που είναι ένα είδος με νου;

Αν υποθέσουμε ότι ο άνθρωπος, βρεθεί σε ένα χώρο με πεινασμένα λιοντάρια, το πιθανότερο είναι ότι δεν θα επιβιώσει, ακριβώς όπως ένα κοπάδι με ελάφια ή γαζέλες· υπό αυτή την έννοια, ο άνθρωπος δεν είναι κυρίαρχος. Το γεγονός όμως ότι ο άνθρωπος, όχι μόνον αποφεύγει να συνυπάρχει με λιοντάρια, αλλά ότι προβλέπει και προλαμβάνει την επίθεση λιονταριών ακολουθώντας συνειδητές και όχι μόνο ενστικτώδεις-μηχανικές τακτικές επιβίωσης, καθιστά το είδος του κυρίαρχο. Εφόσον λοιπόν τα είδη εξελίσσονται διαμέσου των γονιδίων και το ανθρώπινο είδος δεν είναι παρά μία παράμετρος αυτής της εξέλιξης, η λογική δεν είναι παρά ένα φυσικό εργαλείο διατήρησης του ανθρώπινου είδους. Η πρόταση αυτή είναι αυταπόδεικτη, δεδομένου ότι προκύπτει κατευθείαν από την εμπειρία της βιωματικής πραγματικότητα, είναι με άλλα λόγια, πρόταση του *είναι*. Ωστόσο οι θεωρίες που συνδέουν την εμφάνιση του ανθρώπου με την τελειοποίηση της φυσικής διαδικασίας, αξιολογούν την ανθρώπινη κυριαρχία ως μέρος μίας σκοποθεσίας που αγγίζει τα όρια της λογικής υπέρβασης. Γιατί;

Μιλώντας για σκοπούς, αναφέρεται κανείς όπως είπαμε σε πράξεις, επομένως σε βουλήσεις, επομένως σε ηθική· εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε ένα άλλο είδος προτάσεων, των προτάσεων του *δέοντος*. Όπως παρατηρεί ο David Hume, αντίθετα με τις προτάσεις του *είναι* οι οποίες περιγράφουν γεγονότα, οι προτάσεις του *δέοντος* αναφέρονται σε αξιολογήσεις γύρω από το τι είναι και τι δεν είναι αγαθό¹. Οι οπαδοί των θεωριών που στοχάζονται επάνω σε μία φυσική πορεία με προδιαγεγραμμένη τελικότητα με κριτήριο μόνον τον άνθρωπο, προσκρούουν σε αδιέξοδα που προέρχονται από τον συμφυρμό μεταξύ των προτάσεων του *είναι* και του *δέοντος*. Στη βάση αυτής της αυθαίρετης αντίληψης για την ύπαρξη μίας προαιώνιας φυσικής σκοποθεσίας, έχουν αναπτυχθεί πολλές θεωρίες και υπό το πρίσμα του *δέοντος*. Για παράδειγμα, στην θεωρία «ο άνθρωπος δεν πρέπει να διαταράσσει την αρμονία των φυσικών νόμων», *είναι* και *δέον* χρησιμοποιούνται ως ομοειδείς συνιστώσες ενός συνειρμού που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το *είναι* του ανθρώπου δεν *πρέπει* να διαταράσσει το *είναι* της φύσης». Ωστόσο, το *είναι* της φύσης και το *είναι* του ανθρώπου αποτελούν ένα πράγμα, δεδομένου ότι ο άνθρωπος είναι φυσικό ον· και τι είναι *δέον*;

Δέον είναι η καθολική εκδήλωση της κύριας παραμέτρου της πρακτικότητας του ανθρώπινου νου, της βούλησης, η οποία θέτει σκοπούς και αξιολογεί τα αποτελέσματά τους σύμφωνα με τις ανάγκες της φυσικής ζωτικότητας. Για να ολοκληρώσουμε το ζήτημα της σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης παραθέτω μία

πρόταση, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί καθολική πρόταση του *είναι*: το ανθρώπινο είδος είναι δημιούργημα της φύσης, επομένως οι ανθρώπινες δραστηριότητες είναι πάντοτε σύμφωνες προς τις επιδιώξεις της φύσης. Το γεγονός ότι άνθρωπος, ως έλλογο είδος μπορεί να προβλέπει και να οδηγεί τον εαυτό του σε σκόπιμες πράξεις, αποτελεί συνιστώσα του *δέοντος*, δηλαδή της ηθικής. Και πώς ο νους οδηγείται σε συμφορμούς μεταξύ αξιολογικών και περιγραφικών προτάσεων;

Στο παραπάνω ερώτημα μπορούμε να απαντήσουμε εάν και εξετάσουμε την ηθική, όχι ως σκοπό της λογικής, αλλά ως λογική του σκοπού. Εδώ μπορεί και πάλι να ρίξει φως η διδασκαλία του Ζήνωνα του Κιτιέα: τι είναι η ηθική; Είναι εξισορρόπηση σύμφωνα με την εμπειρία ενός κόσμου σε κίνηση εξαιτίας μιας ατέρμονης μάχης μεταξύ ενεργητικού και παθητικού, ποιούντος και πάσχοντος;

Σύμφωνα με τον Ζήνωνα, ο άνθρωπος, εκτός από πάσχουσα οντότητα, δηλαδή ύλη υποταγμένη στο τεχνικόν, αποτελεί και ηθική οντότητα, δηλαδή οντότητα η οποία διαθέτει βούληση. Η βούληση είναι ό,τι οδηγεί τον άνθρωπο στην ευδαιμονία, εφόσον αυτή συναρτάται προς την αρετή. Και πώς κατακτάται η αρετή; Ο Ζήνων θέτει ως αρχή της αρετής την αρμονία με τον Κόσμο, δηλαδή την αρμονία του ανθρώπου σε σχέση με τις αρχές της φύσης. Εφόσον η φύση δεν διαθέτει νου, επομένως δεν συνίσταται από αρχές, ό,τι οφείλει να λειτουργεί ως νους της φύσης είναι ο άνθρωπος. Και πώς ο άνθρωπος μπορεί να λειτουργήσει όχι ατομικά, επιβάλλοντας τον εαυτό του στην φύση ως κάτι ξένο και οντολογικά ανώτερο, αλλά σύμφωνα με αυτή, ως αναπόσπαστο μέρος της;

Ο νους μας, σημειώνει ο Κιτιεύς συνίσταται από λογική και από ηθική. Πρέπει, επομένως -και εδώ χρησιμοποιούμε το πρέπει όχι ως κανονιστικό δέον, αλλά ως έμφυτη τάση η οποία λειτουργεί παράλληλα και όχι σύμφωνα με το ένστικτο-, ο άνθρωπος να χρησιμοποιεί τη λογική προκειμένου να διαχωρίζει τα εννοιολογικά από τα ηθικά ζητήματα. Καλούμαστε επομένως να ενστερνιστούμε την ευδαιμονία όχι ως πόρισμα ενός κοινωνικά επιβεβλημένου δέοντος, αλλά ως άσκηση ενός πολύ συγκεκριμένου καθήκοντος, το οποίο είμαστε όλοι προορισμένοι από την φύση να υπηρετούμε: το καθήκον του ενάρετου βίου.

Στο ερώτημα γιατί η πρόοδος και οι συναφείς με αυτήν έννοιες, κοινωνικά και πολιτισμικά δεν ξεφεύγουν από τη δίνη του συμφορμού μεταξύ των προτάσεων του *είναι* και των προτάσεων του *δέοντος*, σύμφωνα με τη δική μου οπτική και όσον αφορά στην φιλοσοφία του Κιτέα, θα απαντούσα ότι, ο άνθρωπος, τοποθετώντας το *δέον* πλάι στο *είναι*, ξεφεύγει από την ευθύνη του να αποφαινεται καθαρά ηθικά· γιατί ηθική απόφαση σημαίνει ελεύθερη απόφαση, δηλαδή απόφαση απαλλαγμένη από κανονιστικές μεθοδεύσεις που κρύβουν μέσα τους εξω-ηθικές σκοπιμότητες. Είναι πράγματι ευκολότερο να τοποθετούμε πλάι στο ζωτικό σφρίγος της ανθρώπινης φύσης, στο *είναι*, κάποιους κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες του *δέοντος* οι οποίοι ελέγχουν την ποιότητα και την ένταση της ζωτικής ορμής με βάση προκαθορισμένα κριτήρια, από το να αφήνουμε τις βουλήσεις να εκδηλώνονται ελεύθερα, σύμφωνα με τις επιδιώξεις του νου. Γιατί οι βουλήσεις δεν είναι εικόνες, αναπαραστάσεις του νου μας στο περιβάλλον των αισθήσεων, όπως περιγράψαμε, αλλά εκδηλώσεις της ανθρώπινης συνείδησης, οι οποίες είναι πάντοτε αγαθές. Η βούληση -και κλείνω εδώ με ένα συμπέρασμα του Ιταλού φιλοσόφου Benedetto Croce που φαίνεται ακόλουθο προς τις αρχές του Ζήνωνα- είναι η

εξατομικευμένη ηθική, η ηθική του μεμονωμένου ανθρώπου, σύμφωνα προς την καθαρή φύση του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Φιλοσοφία: Ζήνων ο Κιτιεύς, Μετάφραση Μιχαηλίδης Κώστας, Εκδόσεις Ιδρύματος Λεβέντη, Λευκωσία, 1999.
 2. Γρηγόρης Γκιζέλης, *Το πολιτισμικό σύστημα, ο σημειωτικός και επικοινωνιακός χαρακτήρας του*, εκδόσεις Γρηγορόπουλος, Αθήνα, 1980.
 3. Benedetto Croce, στο: *Κείμενα αισθητικής, ιστοριογραφίας, δοκιμίων*, πρόλογος-μετάφραση-σημειώσεις Κώστας Λασηθιωτάκης, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1976.
 4. Colin Renfrew & Pawl Bahn, *Αρχαιολογία, θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*, εκδόσεις Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2001.
 5. Θεοδόσης Πελεγρίνης, *Ηθική φιλοσοφία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
 6. Θεοδόσης Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
 7. Richard Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο*, μετάφραση-επιστημονική επιμέλεια, Λ. Μαργαρίτης, Αθ. Τσουκαλαδάκης, εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Λ. Μαργαρίτης, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1988.
-